

MUHAMMAD RIZO OGAGHIYNING “RIYOZ UD-DAVLA” ASARIDA OLLOQULIXON DAVRI TARIXINING YORITILISHI

Abdullayeva Ullibibi Qurbonnazarovna

“Ichan-Qal’a” davlat muzey-qo‘riqxonasi bo‘lim mudirasi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asr Xorazm adabiy va tarixiy muhitining yirik namoyandasi Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiyning “Riyoziy ud-davla” asari tarixiy manba sifatida tahlil qilinadi. Asarda Olloqulixon hukmronligi davridagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va diplomatik jarayonlarning yoritilishi, muallifning tarixnavislik uslubi hamda davlat boshqaruvi haqidagi qarashlari ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Ogahiy, “Riyoziy ud-davla”, Olloqulixon, Xiva xonligi, tarixnavislik, Xorazm, tarixiy manba, XIX asr.

COVERAGE OF THE HISTORY OF THE ERA OF ALLOQULI KHAN IN MUHAMMAD RIZA OGAGHI'S WORK "RIYAZ UD-DAWLA"

ABSTRACT

This article analyzes the work "Riyoziy ud-dawla" by Muhammad Riza Erniyozbek oğlu Ogahi, a prominent figure in the literary and historical environment of Khorezm in the 19th century, as a historical source. The work covers the political, socio-economic, cultural and diplomatic processes during the reign of Alloquli Khan, the author's historiographical style, and his views on state governance.

Keywords: Ogahiy, "Riyoziy ud-dawla", Alloqulikhan, Khiva Khanate, historiography, Khorezm, historical source, 19th century.

XIX asr Markaziy Osiyo, xususan, Xiva xonligi tarixida siyosiy voqealarga boy davrlardan biri hisoblanadi. Mazkur davr tarixini o‘rganishda rasmiy hujjatlar bilan bir qatorda mahalliy tarixnavislar yaratgan asarlar alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ana shunday bebaho manbalardan biri Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiyning “Riyoziy ud-davla” asaridir.

Ogahiy o‘zbek tarixnavislik maktabining yirik vakili bo‘lib, u nafaqat tarixchi, balki shoir, tarjimon, mutafakkir va mohir xattot sifatida ham tanilgan. Uning tarixiy asarlari Xiva xonligining siyosiy hayoti, davlat boshqaruvi, xalq turmushi, madaniyati, diplomatik munosabatlari hamda iqtisodiy taraqqiyotini o‘rganishda asosiy yozma manbalardan hisoblanadi.

Bugungi kunda milliy tarixni xolis manbalar asosida tadqiq etish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Shu jihatdan **“Riyo ud-davla”** asarini ilmiy jihatdan tahlil qilish tarixshunoslikning dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy 1809-yilda Xiva shahri yaqinidagi Qiyot qishlog‘ida mirob oilasida tavallud topgan. U mashhur tarixchi va shoir Shermuhammad Munisning jiyani bo‘lib, otasi vafotidan keyin aynan Munis tarbiyasida voyaga yetgan.

Ogahiy dastlabki ta‘limni oilasida olgan bo‘lsa, keyinchalik Xiva madrasalarida tahsil olib, arab va fors tillarini mukammal egalladi. U Sharq mumtoz adabiyoti, tarix, falsafa, fiqh, musiqa va xattotlik ilmlarini chuqur o‘rgandi.

Shoir shariyatda **“Ogahiy”** taxallusini tanlagan bo‘lib, bu “ogoh”, “xabardor”, “sergak” ma’nolarini anglatadi. U kufiy, rayhoniy va shikasta xatlarida mohir xattot bo‘lgan.

Ogahiy ijodi serqirra bo‘lib, u Sharq mumtoz adabiyotining 20 dan ortiq asarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan hamda beshta yirik tarixiy asar yaratgan. Ular orasida **“Riyo ud-davla”**, **“Zubdat ut-tavorix”**, **“Jome’ ul-voqeoti sultoni”**, **“Gulshani davlat”**, **“Shohidi iqbol”** alohida o‘rin tutadi.

“Riyo ud-davla” asari 1844-yilda yozilgan bo‘lib, Olloqulixon hukmronligi (1825–1843) tarixiga bag‘ishlangan. Asar Muhammad Yaqub mehtar homiyligida yozilgan.

Asarning asosiy qismi Olloqulixonning tug‘ilishidan boshlab vafotigacha bo‘lgan davr voqealarini izchil bayon etishga bag‘ishlangan.

Ogahiy Olloqulixonni adolatli, dono va uzoqni ko‘ra oladigan davlat arbobi sifatida tavsiflaydi. Muallifning yozishicha, Olloqulixon davlat boshqaruvida adolat tamoyiliga tayangan, mamlakat tinchligi va xavfsizligini ta‘minlashni asosiy vazifa deb bilgan.

Asarda hukmdorning Buxoro amirligi, Qo‘qon xonligi, Rossiya imperiyasi hamda qo‘shni davlatlar bilan olib borgan diplomatik aloqalari haqida muhim ma‘lumotlar uchraydi. Ogahiy ayrim harbiy yurishlarni ham batafsil tasvirlaydi. Biroq u urushlarni bosqinchilik emas, balki davlat xavfsizligini ta‘minlash zarurati sifatida talqin qiladi.

Asarda mamlakatning iqtisodiy hayotiga alohida e‘tibor qaratilgan. Ogahiy dehqonchilik, sug‘orish tizimi, savdo-sotiq va hunarmandchilik rivojiga oid qimmatli ma‘lumotlarni keltiradi. Olloqulixon davrida yangi kanallar qazilishi, mavjud ariqlarning ta‘mirlanishi natijasida dehqonchilik rivojlanganligi ta‘kidlanadi.

Muallif ayrim yillarda yuz bergan ocharchilik va qurg‘oqchilikni ham yashirmaydi. U xalqning og‘ir ahvolini quyidagi jumla orqali ifodalaydi:

“Bechora va kambag‘allar ochlikdan halok bo‘ldilar.”

Mazkur fikr Ogahiyning voqealarni xolis yoritishga intilganini ko‘rsatadi.

“Riyoziy davlat” da ilm-fan, adabiyot va me'morchilik rivoji haqida ham muhim ma'lumotlar mavjud.

Ogahiyning yozishicha, Olloqulixon davrida:

- yangi madrasalar qurilgan;
- masjid va maqbaralar bunyod etilgan;
- olim va shoirlar davlat tomonidan qo'llab-quvvatlangan;
- kitobat va xattotlik san'ati rivojlangan.

Bu ma'lumotlar XIX asr Xorazm madaniy hayotini o'rganishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Ogahiy faqat hukmdor faoliyatini emas, balki oddiy xalq turmushini ham tasvirlaydi.

1827–1828-yillarda Aydo'stibiy boshchiligidagi qoraqalpohlarning qo'zg'oloni haqida batafsil ma'lumot beriladi. Muallif bu voqeani xalqning zulm va adolatsizlikka qarshi noroziligi sifatida talqin qiladi.

Ogahiy xalqning birdamligini quyidagi obrazli misralar orqali ifodalaydi:

“Agar uchqunlar bir joyga yig'ilsa, albatta olov hosil bo'ladi; agar tomchilar qo'shilsa, ulardan to'lqin yuzaga keladi.”

Bu satrlar xalq birligi va ijtimoiy kuch g'oyasining badiiy ifodasidir. Ogahiy tarixiy voqealarni bayon etishda ilmiy aniqlik va badiiy tasvirni uyg'unlashtiradi. U voqealarni xronologik ketma-ketlik asosida bayon qiladi, zarur o'rinlarda she'riy parchalar, Qur'on oyatlari, hadislar hamda hikmatli so'zlardan foydalanadi.

Muallif hukmdorni madh etsa-da, mamlakatdagi iqtisodiy qiyinchiliklar, xalqning azob-uqubatlari, ocharchilik va ayrim salbiy holatlarni ham yashirmaydi. Bu esa uning tarixchi sifatidagi xolisligini ko'rsatadi. Bugungi kunda **“Riyoziy davlat”** XIX asr Xiva xonligi tarixini o'rganishda asosiy yozma manbalardan biri hisoblanadi.

Asardan:

- davlat boshqaruvi;
- diplomatik munosabatlar;
- iqtisodiy taraqqiyot;
- madaniy hayot;
- me'morchilik;
- etnik munosabatlar;
- harbiy tarix

bo'yicha ilmiy tadqiqotlarda keng foydalanilmoqda.

Asar o'zining ishonchliligi, voqealarning xronologik ketma-ketligi hamda muallifning voqealarning bevosita guvohi bo'lgani bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Muhammad Rizo Ogahiyning **“Riyoziy davlat”** asari XIX asr Xiva xonligi tarixini o'rganishda noyob tarixiy manbalardan biridir. Asarda Olloqulixon davridagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy jarayonlar keng yoritilgan.

Ogahiy tarixchi sifatida voqealarni imkon qadar xolis bayon etishga intilgan, hukmdor faoliyatini yoritish bilan birga xalq hayotini ham unutmagan. Shu bois uning asarlari nafaqat tarixiy manba, balki o'z davrining siyosiy tafakkuri va ma'naviy muhitini aks ettiruvchi muhim ilmiy meros hisoblanadi.

Bugungi kunda **“Riyo ud-davla”** asarini chuqur o'rganish XIX asr Xorazm tarixini tiklash, milliy tarixshunoslikni rivojlantirish hamda yosh avlodni tarixiy meros ruhida tarbiyalashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Asarlar. 6 jildlik. V jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978.
2. Ogahiy M.R. Riyo ud-davla. Qo'lyozmalar fondi materiallari.
3. Ochildiyev Q. Muhammad Rizo Ogahiyning “Riyo ud-davla” asarida Xiva hayoti. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7714411>
4. Xorazmiy.uz. Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. <https://xorazmiy.uz/oz/pages/view/5193>
5. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – Toshkent.
6. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi.
7. Karimov G'. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent.